

۲۲ ۵ ۸ ۷ ۵ ۸

به نام خدا

نقش و جایگاه مساجد

در فرهنگ سیاسی، اجتماعی کشور

«دوره معاصر»

(در پویه اسناد تاریخی)

آیت الله محمدی

انتشارات آریو حان

۱۴۰۰

سرشناسه	: محمدی، آیت‌الله، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: نقش و جایگاه مساجد در فرهنگ سیاسی و اجتماعی کشور «دوره معاصر» در پویه اسناد تاریخی/آیت‌الله محمدی.
مشخصات نشر	: تهران: انتشارات آریوخان، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۳۸۴ص: نمونه، جدول.
شابک	: 978-622-98345-8-9
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۳۸۳] - همچنین به صورت زیر نویس.
موضوع	: مسجدها Mosques مسجدها -- ایران Mosques -- Iran مسجدها -- ایران -- جنبه‌های اجتماعی -- تاریخ -- اسناد و مدارک -- Sources Mosques -- Social aspects -- History-- Iran مسجدها -- ایران -- جنبه‌های سیاسی -- تاریخ -- اسناد و مدارک -- Sources Mosques -- Political aspects -- History-- Iran
رده بندی کنگره	: ۲۶۱BP
رده بندی دیویی	: ۷۵/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۶۷۰۶۵۲



نقش و جایگاه مساجد در فرهنگ سیاسی، اجتماعی کشور

«دوره معاصر» (در پویه اسناد تاریخی)

مؤلف: آیت‌الله محمدی

نوبت چاپ: یکم: ۱۴۰۰ / شمارگان: ۱۰۰۰

ناشر: آریوخان

قیمت: ۱۷۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۸۳۴۵-۸-۹

* فهرست مطالب *

۵.....	* مقدمه
۲۹.....	* فهرست موضوعی اسناد
۴۱.....	* اسناد
۳۸۳.....	* منابع

www.ketab.ir

مقدمه

مساجد از عمده‌ترین مکان‌های مقدس جوامع اسلامی به‌شمار می‌روند که از آن‌ها به عنوان پایگاه وحدت و تقرب به درگاه خداوند متعال یاد می‌کنند. (وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ...). شیخ طه الوالی به نقل از کتاب الازهر بیان می‌دارد: اهداف اولیه در اسلام از بناء مسجد منحصر در مسائل عبادی تنها نبود، بلکه اهداف سیاسی و اجتماعی در اولویت کار قرار داشت و این معابد از هنگام ظهور اسلام برای تجمع مسلمانان ساماندهی گردید. به همین خاطر اولین فلسفه وجودی مساجد برای اطلاع‌رسانی بود و در مرحله دوم مرکزی برای تعلیم و تربیت.^۱

با گذشت زمان، مساجد از ابتدای ظهور دین مبین اسلام تاکنون، و به دلیل شرایط و مقتضیات زمان و نیز نوع نگرش حکومت‌های اسلامی در برقراری ارتباط با مردم که در چنین مکان‌هایی صورت می‌گرفت (همان‌طور که در ابتدای ظهور دین اسلام و با ساخت نخستین مسجد در شهر مدینه برای ارتباط پیامبر با مردم)، نمود واقعی به‌خود گرفتند، نقش بسیار زیادی در ابعاد و زوایای مختلف زندگی فردی و اجتماعی و نیز بیداری و آگاهی‌بخشی به قشرها و طبقات مختلف مسلمانان به عهده داشته‌اند. مساجد نخستین ابنیه و مکان‌هایی به‌شمار می‌رفتند که فاتحان مسلمان در بدو ورود به سرزمین‌های فتح شده، به بنای آن اقدام می‌نمودند. همان‌طور که در پیش خواهد آمد، مساجد اصالت خویش را به

۱- سوره بقره، آیه ۱۱۴.

۲- الوالی، شیخ طه، بیروت، ۱۴۰۹، به نقل از کتاب اللولو و المرجان فیما اتفق علیه الشیخان. (برگرفته از سایت www.manare.ir)

عنوان مکانی که برای انجام عبادات و راز و نیاز به درگاه خداوند متعال بنا شده بود، حفظ کرده، و بعدها نقش مهمی در امور مختلف عبادی، سیاسی و اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مسلمین ایفا نمودند.

اهمیت و نقش تأثیرگذار این مکان‌ها به علت کارکردهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... که در طول تاریخ (ابتدای ظهور اسلام تاکنون) و در ارتباط با نوع رفتار حکومت‌ها با مردم داشته‌اند، سبب گردیده تا همراه با حرکت رو به رشد آئین اسلام، در مناطق مختلف حوزه قلمرو اسلامی و حتی در میان کشورهای غیر مسلمان از جایگاه مؤثر و ویژه‌ای برخوردار گردند. به همین خاطر این مکان‌های مقدس به لحاظ موقعیت و جایگاه ویژه‌ای که دارند (در نوع کارکردی آنها)، در طی قرون گذشته علاوه بر کارکرد مذهبی، از کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و حتی نظامی برخوردار بوده‌اند. رابطه حکومت‌ها با مساجد در قلمرو حکومت‌های اسلامی از ابتدای ظهور اسلام و تشکیل حکومت اسلامی توسط پیامبر (تاکنون به نوع تعامل هر یک از حکومت‌ها با مساجد مبتنی بر مبانی جهان‌بینی و ایدئولوژی حاکم بر اندیشه حاکمان در این دوران‌های تاریخی بوده است.

در این راستا و بر اساس اصول و بنیان‌های ساختاری آئین اسلام و در جهت توسعه احکام اسلامی، حکام، امیران و والیان ایالات مختلف سرزمین‌های اسلامی، برای تبلیغ و ترویج و انجام فرائض دینی، مساجد را به عنوان مکان‌هایی برگزیدند که بتوانند آراء و افکار خود را که بر پایه اندیشه‌های آئین اسلام استوار بوده، به مردم بشناسانند.

دیدگاه اسلام و بینشی که تعالیم آسمانی را ارائه کرد، باعث بالا بردن سطح اجتماعی مردم از جهات مختلف، از جمله مسائل فرهنگی گردید، و به نوشته السباعی: «اسلام دو امور دینی و دنیوی را با هم ارتباط می‌دهد و آنها را با عقاید و افکار روشن و دقیق بیان می‌دارد و مسجد که مرکز عبادت و نیایش است، در طول تاریخ، مرکز زندگانی اجتماعی تمام مسلمانان نیز بوده است. بدین ترتیب مسجد در چهارچوب حوزه خود، علاوه بر محل نیایش بودن، محل تجمع مردم، پناهگاه مسافران، محل توزیع غذا برای فقرا بوده و وظیفه آموزش را نیز به عهده داشته است.»^۱ این خصائص و ویژگی‌های بارز مساجد که تمامی

امور زندگانی مسلمین را در بر می‌گرفت، نشان از آن داشته و دارد که بر اساس تعالیم آئین اسلام، این مکان‌ها صرفاً برای محل عبادت و نیایش معبود نبوده، بلکه اسلام دینی است که عرصه‌های مختلف فردی و اجتماعی انسان‌ها را شامل می‌شود.

از این‌روی، مسلمانان از ابتدای گسترش آئین اسلام، در این مکان‌ها اجتماع می‌کردند تا درخصوص مسائل، موضوعات و مشکلات موجود جامعه، و نیز برنامه‌ریزی برای انجام امور جاریه حکومت اسلامی با یکدیگر و رهبران سیاسی و مذهبی به هم‌فکری و تبادل نظر بپردازند.

این اندیشه و هدف باعث گردیده تا مساجد به عنوان نمادها و مصادیق بارز جوامع اسلامی معرفی و شناخته شوند. مکان‌هایی که نقش آفرینی آن‌ها در تمامی عرصه‌ها و شئون جوامع اسلامی، سبب توسعه و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی بوده است.

همان‌طور که می‌دانیم، برگزاری مراسمات آئینی در تمامی ادیان و مذاهب و فرقه‌های اعتقادی و ایدئولوژیکی در مکان‌های خاص، و به جهت انجام فرائض دینی که همانا تطهیر روح و قلوب یکتاپرستان و عبادت خالق یکتا برقرار می‌گردد. این امر خود گویای این واقعیت است که پیام ادیان الهی، آرایش و تلطیف روان انسان‌ها و جلوگیری از معاصی بوده که این خود نیازمند انجام همان اعمال معنوی است که در مکان‌ها یا معابد مقدسی به نام؛ آتشکده، کلیسا، کنیسا، مسجد و... در تاریخ ادیان الهی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. در این راستا مساجد از همان ابتدای ظهور اسلام و با هجرت پیامبر از مکه به مدینه بر این اساس و هدف بنا شده‌اند، که مسلمانان روزانه در چنین مکانی گردهم آیند و ضمن انجام فرائض دینی و معنوی، به تبادل آراء و اندیشه با یکدیگر بپردازند.

در اهمیت و جایگاه مساجد باید گفت که از دیرباز مساجد برای جوامع مسلمانان همانند بازوان کارآمدی به شمار می‌رفته‌اند که قادر بوده و هستند که مسائل دینی را متناسب با شرایط و احوال زمان پیش برده و تحولات لازم را براساس مقتضیات زمان پذیرا باشند. برای رسیدن به آن جایگاه، علما و بزرگان دینی مسلمانان همواره سعی نموده‌اند که با این تغییرات و شرایط بوجود آمده در طی گذشت زمان، کارکردهای مساجد را توسعه دهند تا آن جایگاه و کارایی را به دست آورند.

از این‌روی، و از همان اوائل ظهور دین مبین اسلام و گسترش حوزه قلمرو جغرافیایی آن در میان سایر مناطق هم‌جوار سرزمین حجاز، بسیاری از امور جاریه مسلمانان و حتی

دستگاه خلافت جهان اسلام در مساجد انجام می‌گرفت. اموری چون: داوری، قضاوت، حل و فصل دعاوی، مشورت و طرح جنگ، انتخاب و اعزام نماینده به مناطق مختلف، در مسجد صورت می‌گرفت. باید گفت که اسلام به هر کجا که گام می‌نهاد، به زودی و بی‌درنگ مسجدی ساخته می‌شد. علی‌رغم فراز و نشیب‌های موجود که مساجد تاکنون با آن‌ها مواجه بوده، این مکان‌ها توانسته‌اند، آن جایگاه لازمه را در تأثیرگذاری بر رفتارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی برای خود محفوظ بدارند. در این مکان‌ها بوده که مسلمانان چه با یکدیگر و چه با دیگران به عرصه تبادل اطلاعات می‌پرداختند، و جریان و شکل‌گیری اندیشه‌های نوگرایانه‌ای که در ابعاد مختلف زندگی مسلمانان بوجود آورده و یا وارد می‌نمودند، انجام می‌گرفت. در چنین مکان‌هایی بوده که اندیشه‌ها، نظرات موافقان و مخالفان، مورد بررسی، کندوکاو، تجزیه و تحلیل صاحبان فکر و اندیشه دینی قرار گرفته و نتیجه‌ی این هم‌اندیشی‌ها به مردم عرضه می‌شد. به عنوان مثال، بسیاری از شخصیت‌های بزرگ دینی و سیاسی جهان اسلام، اندیشه‌های خود را از طریق حضور در مساجد ارائه و با مردم و اهل فن در میان می‌گذاشتند. نمود و نمونه‌ی کامل این حرکت روشن‌فکران دینی و سیاسی در دوره‌ی معاصر ایران از مشروطه تا پیروزی انقلاب ضد سلطنتی ۱۳۵۷ش می‌توان اشاره نمود که این علمای دینی و سیاسی بودند که با حضور در مساجد به روشنگری مردم می‌پرداختند. (اسناد آورده شده در این مجموعه گویای این واقعیت تاریخی در ارتباط با جایگاه و نقش مساجد در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ی ایران طی یک‌صد سال گذشته می‌باشد)

مساجد با ایجاد آشنایی و پیوند میان مردم با نخبگان و صالحان جامعه، بستری مناسب برای پرورش و تربیت روحی، اجتماعی و سیاسی افراد جامعه فراهم می‌نماید. در این میان یکی از خصیصه‌ها و ویژگی‌های مساجد که می‌توان آن را در قالب کارکرد و هدف اصلی آن، که همانا ایجاد اتحاد و همدلی و همبستگی بین امت اسلامی یاد کرد، آن است که همواره با فراخوانی مسلمانان به جمع بودن، روح جمع‌گرایی، انعطاف و نظم‌پذیری را در آنان تقویت و تشویق می‌کند. علاوه بر این، «مسجد جایگاه طرح مشکلات و مباحث

اجتماعی است و به طور طبیعی، با حضور در چنین مکانی روح تعهد و دردمندی در فرد ایجاد می‌شود.^۱

در این راستا، مساجد به عنوان یکی از مکان‌هایی که می‌بایست سخن و پیام دینی را به مردم برسانند، این توانایی را دارند که با به کارگیری روش‌های کارآمد، زبان تبلیغ پیام دینی خود را به زبان حال روز، نزدیک کنند تا از تأثیرگذاری لازم برخوردار باشند. بدون شک یکی از مهمترین و اصلی‌ترین فعالیت مساجد، انجام مراسمات و فرائض دینی است که در کنار آن مردم را به سمت وحدت، همدلی و اتحاد سوق می‌دهد. کانون یا مرکزی که به عنوان پایگاه اجتماعی و وحدت مردم از تمام گروه‌ها و طبقات و قشرهای جامعه به شمار می‌رود.

در طی تاریخ چند صدساله گذشته جوامع اسلامی، به ویژه در ایران، و به خصوص از دوران صفویه به بعد، مساجد در ارتباط با مسائل اساسی و بنیادین جامعه، به عنوان نهادهایی مؤثر که دارای نقش و جایگاه عمده بوده‌اند، که محل رایزنی و مشورت مورد استفاده قرار می‌گرفتند. بر اساس آیه ۵۹ سوره آل عمران: «و شاورهم فی الامر»، که مسلمانان را به مشورت و هم‌فکری دعوت نموده، که مساجد در این عرصه به عنوان جایگاه و کانونی برای تبادل اندیشه و هم‌فکری و نیز تصمیم‌گیری‌های مهم اجتماعی و سیاسی ایفای نقش نموده است. طبق مستندات تاریخ از صدر اسلام به بعد، کارائی و ارزش جایگاه مساجد را در تأثیرگذاری بر امور مختلف زندگی سیاسی و اجتماعی مردم به خوبی می‌توان استنباط نمود. علاوه بر این فاکتورها و شاخص‌های مورد نظر، این نهاد مقدس در گسترش عدالت در ابعاد گوناگون آن و مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی نقش بارزی داشته‌اند. از طرفی مساجد کانون‌هایی هستند که برای هر گونه حرکت و جنبش سازنده اسلامی در زمینه آگاهی و بیداری مردم و پاک‌سازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث معنوی اسلامی نقش سازنده و مؤثری را ایفا نموده‌اند.

از این روی، می‌توان گفت که مساجد به عنوان مراکز فعالیت‌های اسلامی، برای تبادل اندیشه‌های عالمان مسلمان جهت رسیدن به وحدت، توسعه و گسترش عدالت اجتماعی که همانا پیام رسالت حضرت محمد (ص) بوده، محسوب می‌شدند. همان جایگاهی که پیامبر

در همان نخستین اقدام خود به محض رسیدن به شهر مدینه، که بتواند رسالت الهی خویش را با مردم در میان بگذارد، احداث نمود. پایگاهی که با یک چهارچوب سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بنا نهاده شد. از آنجا که برنامه‌ها و اصول بنیادین دین اسلام تمام امور زندگانی مردم را مدنظر قرار می‌داد، و این برنامه از طریق مسجد به اطلاع مردم رسانده و یا در میان گذاشته می‌شد، به همین دلیل می‌طلبید که در هر شهر و یا محل جمع مردم مراکزی وجود داشته باشند که این برنامه‌ها، اصول و اهداف خود را با اقشار مختلف مردم در میان بگذارند.

همان‌طور که می‌دانیم روند تحولات پیش‌آمده (سیاسی، اجتماعی و...) در جوامع اسلامی، به گونه‌ای بوده که می‌بایست یک مرکز یا نهادی وجود داشته باشد که این تحولات و رویدادها را هدایت و فرماندهی نمایند، این وظیفه به عهده مسجد گذاشته شد که از همان اوائل صدر اسلام، پیامبر امور مربوط به تحولات جاری و نیز اقداماتی که برای پایه‌گذاری یک حکومت اسلامی قرار بود انجام گیرد در مسجد با مردم در میان می‌گذاشت، و تمامی برنامه‌ریزها در آنجا صورت می‌گرفت، از این‌روی به دلیل نقش و اهمیت مسجد و اینکه مرکز فعالیت‌های سیاسی و دینی گردیده بود، روز به روز پررنگتر می‌شد. در این راستا، نقش مساجد برای ایفای این امور (محل تجمع مسلمانان به عنوان مکانی برای عبادت، تبادل نظر و در جریان قرار گرفتن امور حکومت و...) در ارتباط با جریان‌های روی داده شده در طی چند قرن گذشته کاملاً مشهود بوده است. هرچند عمده‌ترین اهداف و کارکرد مساجد را در؛ عبادت خداوند، محلی برای کسب علم و دانش، مرکز اجتماع مسلمانان جهت رفع مشکلات اجتماعی، انجام امور قضائی و فصل خصومات، موعظه و تبلیغ دین، می‌دانند.^۱ اما برای اینکه به نقش و جایگاه مساجد در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی به طور کلی، و این که این مکان‌ها چه کارکردهایی داشتند، به اختصار به مهمترین این موارد اشاره خواهد شد.

❖ - کارکرد نظامی: حرکت‌های جهادی که پیامبر اکرم در زمان خود داشت از مکانی به نام مسجد آغاز گردید، بعدها و طی قرون پس از ظهور اسلام این رویه هم‌چنان ادامه یافت. مسجد در زمان صلح یا جنگ، در خدمت جامعه بود، چون جنگ یکی از لازمه‌های

ناگسستی اوائل اسلام بود، مسجد نیز صحنه رویدادهای شبیه جنگ شده بود. «پیدرسن» با استفاده از اطلاعات مورخان اولیه اسلام، می‌نویسد: که نتیجه جنگ‌ها و برخوردهای نظامی معمولاً در مساجد اعلام می‌شد و مشاوران جنگی در مسجد حضور داشتند و دستورها و فرامینی که در رابطه با جنگ صادر می‌شد، از طرف فرمانده نظامی یا حاکم اعلام می‌گشت. بعضی از مساجد از این لحاظ وضع بهتری داشتند، مسجد تنکزی (Tankiz) «که در سال ۷۱۷ ق در دمشق ساخته شد، از طرف ترکان عثمانی و سپس از طرف فرانسویان به عنوان دانشگاه نظامی مورد استفاده قرار گرفت سالن‌های بزرگ مسجد به صورت کلاس درآمد و از آن‌ها به عنوان خوابگاه نیز استفاده می‌شد^۱. در دوره‌های معاصر به خصوص در طی پیروزی انقلاب اسلامی و نیز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، مساجد یکی از مکان‌های بسیار مهم بودند که حرکت‌های نظامی در آنجا انجام می‌یافتند.

* کارکرد آموزشی: از ابتدای ظهور اسلام تا چند قرن پس از آن، مساجد همواره به عنوان یگانه پایگاه مهم آموزشی در سرنوشت‌های اسلامی محسوب می‌شدند.

آموزش در مساجد در این دوران، بیش از هر چیز به بحث و تحقیق در باره قرآن و احکام آن و احادیث و روایات و درایت آن‌ها و زبان و فرهنگ عربی، که ملازم قطعی و دائمی دین بود، توجه داشتند. همه این کوشش‌ها فقط در راه تحکیم مبانی دین و نشر و تعلیم آن انجام می‌گرفت. به همین دلیل، مراکز اجتماعات دینی برای مسلمانان، در حکم قدیمی‌ترین مراکز تعلیمی بوده است و حتی اگر بخواهیم از مدارس کهن کشورهای اسلامی سخن به میان آوریم، باید مساجد را مورد توجه قرار دهیم و پس از آن هم که ساختن مدرسه برای تعلیم علوم شرعی معمول شد، می‌توان گفت که مساجد در این زمینه نقش تأثیرگذاری ایفا نمودند.

بی‌شک یکی از عوامل مهم و مؤثر در پیشبرد فرهنگ و تمدن اسلامی در زمینه‌های آموزشی، تربیتی و فرهنگی وجود مساجد بود. علی‌رغم اینکه مساجد معمولاً در منظر عام به عنوان یکی از اصلی‌ترین کانون‌های عبادت و انجام اعمال و مراسم مذهبی قلمداد می‌شود، اما از تأثیر شگرف این مکان‌های عبادی در توسعه آموزش و فرهنگ نمی‌توان به راحتی گذشت. تا زمانی که مدارس به‌طور رسمی در دنیای اسلام موجودیت نیافته بودند،